

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΜΙΑ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΗ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ: ΜΙΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΣΥΝΘΕΣΗΣ¹

Τζιφάκης Ν.¹, Φακιολάς Ε.²

¹Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

²Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Περίληψη

Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας έχει συμβάλει στη μετατόπιση του ερευνητικού ενδιαφέροντος από το κράτος στον άνθρωπο. Ωστόσο, είναι ένα πράγμα να δίνεται έμφαση στην ανθρώπινη διάσταση της ασφάλειας και είναι άλλο να υποστηρίζεται ότι η ανθρώπινη ασφάλεια αποτελεί μια διακριτή μορφή ασφάλειας και, έτσι, να μονοπωλεί τον άνθρωπο ως κεντρικό αντικείμενο της ασφάλειας. Μια τέτοια προσέγγιση ενέχει τον κίνδυνο της θεώρησης του κράτους ως μιας 'μη-ανθρώπινης' οντότητας, που είναι εντελώς απομονωμένη από την κοινωνία και τις κοινωνικές δυνάμεις.

Το ίδιο ισχύει και για την εθνική ασφάλεια. Σε πολλές περιπτώσεις το κράτος, ιδιαίτερα σε μη ανεπτυγμένες χώρες με μη δημοκρατικά πολιτικά καθεστώτα, είναι αδύναμο ή δεν έχει τη θέληση να κατοχυρώσει την ανθρώπινη ασφάλεια των πολιτών του. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι το κράτος, με την έμφαση που δίνει στην εθνική ασφάλεια, εξ ορισμού είναι 'μη-ανθρώπινο'.

Η εισήγηση επιδιώκει να αναστοχαστεί και να προτείνει μια εναλλακτική προβληματική της ασφάλειας, που να θεμελιώνεται σε μια διαφορετική θεώρηση της ανθρώπινης και της εθνικής ασφάλειας μέσα από την έννοια της πολιτείας. Μέχρι σήμερα, για λόγους ακαδημαϊκής ανάλυσης και σχεδιασμού πολιτικής, οι δύο αυτές μορφές ασφάλειας θεωρούνται ως διακριτές έννοιες. Ωστόσο, μέσα από την έννοια της πολιτείας, η ανθρώπινη και η εθνική ασφάλεια μπορούν να θεωρηθούν ότι είναι αλληλένδετες, δηλαδή συνιστούν επί μέρους συστατικά της σύγχρονης διακυβέρνησης.

1. Η Εθνική Ασφάλεια

Η κλασική αντίληψη της ασφάλειας θεωρεί ότι η ασφάλεια αφορά τη στρατιωτική και πολιτικό-διπλωματική προετοιμασία του κράτους για να αποφύγει ή για να εμπλακεί σε πόλεμο ή άλλες μορφές ένοπλης σύγκρουσης (Art 1991; Walt 1991). Αφορά, δηλαδή, την ικανότητα του κράτους να προστατεύει την εδαφική επικράτειά του από επίθεση και κατάκτηση, καθώς και την ευρύτερη πολιτειακή οντότητά του από κατάρρευση και θεσμική διάλυση ή αποσύνθεση. Η ικανότητα αυτή ισοδυναμεί, κυρίως, με τη δυνατότητα του κράτους να ελέγχει και να χρησιμοποιεί τη στρατιωτική ισχύ του, στη βάση των ανθρώπινων και υλικών πόρων που διαθέτει και αναπαράγει, προκειμένου να προστατεύει και να κατοχυρώνει την εθνική κυριαρχία του με όρους εδαφικής ακεραιότητας, πολιτικής ανεξαρτησίας και οικονομικής αυτονομίας.

Από αυτή την άποψη, η κλασική αντίληψη συσχετίζει την ασφάλεια μόνο με το κράτος και τη στρατιωτική δύναμη και, κατ' επέκταση, ταυτίζει την εθνική ασφάλεια με τη στρατιωτική ασφάλεια του κράτους. Η εθνική ασφάλεια είναι η επιβίωση του κράτους μέσω της χρήσης, ή

¹ Η παρούσα μελέτη πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος "Η Ανθρώπινη Ασφάλεια στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική" που συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και Εθνικούς Πόρους (ΕΠΕΑΕΚ, Πυθαγόρας ΙΙ) και εκπονείται στο Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου.

της απειλής χρήσης, οργανωμένης στρατιωτικής δύναμης. Επομένως, η διασάλευση, ή η πιθανότητα διασάλευσης, της ασφάλειας του κράτους υποδηλώνει την ύπαρξη απειλών που έχουν, πρωταρχικά, στρατιωτική μορφή και προέρχονται από τα εξωτερικά εδαφικά σύνορα αυτού του κράτους, κυρίως από άλλους κρατικούς δρώντες. Στο πλαίσιο αυτό, η διασφάλιση της ασφάλειας του κράτους δύναται σε ορισμένες περιπτώσεις να επιτάσσει τη διαμόρφωση κρατικών πολιτικών που 'υπογειώσ' και 'εν δυνάμει' αποβλέπουν στην προώθηση και την ικανοποίηση 'επεκτατικών' απαιτήσεων με τη μορφή της απόκτησης νέων εδαφών, αύξησης πολιτικής επιρροής και αποκόμισης οικονομικών πλεονεκτημάτων. Λόγω αυτής της 'εγγενούς' λογικής της επέκτασης, η αναζήτηση ασφάλειας από ένα κράτος μπορεί να θεωρηθεί ως απειλητική ενέργεια από ένα άλλο κράτος, αντίληψη που οδηγεί το τελευταίο στην ανάληψη ενεργειών για ενδυνάμωση της δικής του ασφάλειας. Έτσι, παράγεται μια αλληλουχία γεγονότων, όπου το ένα κράτος αντιλαμβάνεται τις προσπάθειες του άλλου να κατοχυρώσει την ασφάλειά του ως απειλή, με αποτέλεσμα τα δύο αυτά κράτη να παγιδούνται στο λεγόμενο 'δίλημμα ασφάλειας' (Herz 1950; Jervis 1978; Snyder 1984; Posen 1993). Επομένως, η έννοια της εθνικής ασφάλειας εστιάζει στην αντιμετώπιση του αέναου διλήμματος 'πόλεμος ή ειρήνη' που διαχρονικά ταλανίζει πολλά ζεύγη διακρατικών σχέσεων.

2. Η Ανθρώπινη Ασφάλεια

Το κύριο πρόβλημα με την παραδοσιακή αντίληψη της ασφάλειας είναι ότι, εμμέσως πλην σαφώς, στηρίζεται σε μια τόσο περιορισμένη Βεμπεριανή θεώρηση του κράτους - ως οργανωμένη εξουσία, έδαφος και λαός - που αγνοεί τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζει η κοινωνία με την ευρύτερη έννοια της στην κατοχύρωση της εθνικής ασφάλειας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η εθνική ασφάλεια να μην λαμβάνει ή να αδυνατεί να λάβει σοβαρά υπόψη τη τα παρακάτω:

- πρώτον, ότι - όπως έκδηλα δείχνει η εμπειρία της μεταψυχροπολεμικής περιόδου - οι απειλές δεν προέρχονται μόνο από το εξωτερικό αλλά και από το εσωτερικό περιβάλλον του κράτους. Οι εσωτερικές απειλές πηγάζουν, κυρίως, από την 'αδύναμη' ή 'αποτυχημένη' και 'ανεπαρκή' εσωτερική δομή του κράτους, καθώς και από κοινωνικές ομάδες ή συλλογικότητες (collectivities) που αισθάνονται 'αποκλεισμένες' ή 'περιθωριοποιημένες' λόγω ορισμένων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων τους που έχουν σχέση με την εθνοτική ή φυλετική προέλευση, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, τις γλωσσικές και εκπαιδευτικές ιδιαιτερότητες, την ανέχεια και το χαμηλό επίπεδο κοινωνικής αναγνώρισης. Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο ότι μετά την κατάρρευση του διπολισμού, η συντριπτική πλειοψηφία των πολεμικών συρράξεων και συγκρούσεων που ταλανίζουν την άναρχη διεθνή κοινωνία δεν είναι διακρατικές αλλά ενδοκρατικές.
- δεύτερον, ότι - όπως υποδεικνύουν τα τρομοκρατικά χτυπήματα της 11ης Σεπτεμβρίου 2001, οι συχνές κρίσεις του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος και η έξαρση φαινομένων κοινωνικής παθολογίας που συνδέονται με το οργανωμένο έγκλημα και τη μετανάστευση - οι απειλές κατά της ασφάλειας και ζωτικών συμφερόντων του κράτους ούτε έχουν αποκλειστικά στρατιωτική μορφή ούτε και προέρχονται μόνο από κρατικούς δρώντες. Αντιθέτως, παρατηρείται ο πολλαπλασιασμός μη-στρατιωτικών απειλών οι οποίες συνδέονται συχνά με μη κρατικούς δρώντες, που ενεργούν εντός, εκτός και διαμέσου των εθνικών συνόρων.
- τρίτον, ότι - όπως ανάγλυφα φανερώνουν οι ανθρωπιστικές κρίσεις, που εκδηλώνονται, κυρίως, σε αδύνατα κράτη με στρατιωτικά καθεστώτα ή διεφθαρμένες πολιτικές ηγεσίες και προκρίτους από λιμό, καταστροφή του περιβάλλοντος, εξάπλωση μολυσματικών ασθενειών και εκτεταμένες βίαιες συγκρούσεις - η εθνική ασφάλεια με την έννοια της επιβίωσης του κράτους δεν δύναται να κατοχυρωθεί μόνο με τη συνειδητή χρήση ή την απειλή χρήσης οργανωμένης στρατιωτικής ισχύος (Fakiolas 2001). Επίσης, η κατοχύρωση της εθνικής ασφάλειας με την έννοια της επιβίωσης του κράτους δεν είναι εφικτή, όταν η εξουσία καταπιέζει ή εξοντώνει συστηματικά, με στρατιωτικά και άλλα μέσα καταστολής,

μέρος των πολιτών. Σε αντίθετη περίπτωση, το κράτος καθίσταται ή παραμένει αδύνατο και κινδυνεύει με άμεση κατάρρευση.

- τέλος, ότι η κατοχύρωση της εθνικής ασφάλειας δεν εξαρτάται μόνο από την αποτελεσματική άμυνα των συνόρων αλλά, αν όχι πρωτίστως, και από την ικανότητα του κράτους να αντλεί από την κοινωνία και να παράγει και να κινητοποιεί με τη βοήθειά της ανθρώπινους και υλικούς πόρους για την προετοιμασία ή τη διεξαγωγή πολέμου. Η ανάγκη της συνεργασίας του κράτους με την κοινωνία του υποδηλώνει ότι η εθνική ασφάλεια δεν μπορεί παρά να περιλαμβάνει και την κατοχύρωση της επιβίωσης και τη διαφύλαξη θεμελιωδών δικαιωμάτων των συλλογικών και ατομικών οντοτήτων αυτής της κοινωνίας.

Οι παραπάνω αδυναμίες της εθνικής ασφάλειας οδήγησαν πολλούς ερευνητές στη διατύπωση εναλλακτικών διευρυμένων θεωρήσεων της ασφάλειας. Αυτές οι θεωρήσεις έχουν δύο βασικά χαρακτηριστικά. Το πρώτο είναι ότι διευρύνουν τα αντικείμενα αναφοράς που μπορούν να θεμελιώσουν το νομιμοποιημένο δικαίωμα στην επιβίωση, προχωρώντας είτε κάθετα προς τα κάτω, από τα κράτη προς τα άτομα, είτε κάθετα προς τα πάνω, από τα κράτη προς το διάστημα. Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι ότι επεκτείνουν την ατζέντα των θεμάτων με την προσθήκη πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών ή κοινωνιακών (societal) και περιβαλλοντικών ζητημάτων.

Η διευρυμένη θεώρηση της ασφάλειας δεν είναι συνεκτική και μπορεί να διακριθεί σε περισσότερο ή λιγότερο ευκρινείς επιμέρους τάσεις σε σχέση με την οντολογία ή την επιστημολογία τους (Τζιφάκης 2004).² Ωστόσο, βασική θέση και σημείο αναφοράς στη συζήτηση έχει πλέον η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας που εστιάζει στο επίπεδο του μεμονωμένου ανθρώπου.³ Η ιστορική και φιλοσοφική γενεαλογία της έννοιας αποδίδεται στο Διαφωτισμό, το ανθρωπιστικό δίκαιο και τις νέες αντιλήψεις περί προστασίας των ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων, ενώ το επιστημονικό της πεδίο εντοπίζεται στο σημείο τομής και σύζευξης των σπουδών της ανάπτυξης, των σπουδών της ειρήνης, της κριτικής σκέψης και της έρευνας του κοινωνικού φύλου (Rothschild 1995; Suhrke 1999; Axworthy 2001; Tickner 1992; Galtung 1969; Booth 1991). Ο όρος ανθρώπινη ασφάλεια εμφανίστηκε για πρώτη φορά το 1994 στην ετήσια έκθεση του ΟΗΕ για την ανθρώπινη ανάπτυξη και ορίστηκε ως ασφάλεια από χρόνιες απειλές όπως η πείνα, οι ασθένειες και η καταπίεση, καθώς και ως προστασία από ξαφνικές και επιζήμιες αλλαγές στα πρότυπα της καθημερινής ζωής (UNDP Report 1994: 23). Η έννοια υποδηλώνει μια πολυδιάστατη και ολιστική προσέγγιση στην ασφάλεια, που στηρίζεται στην πεποίθηση ότι υπάρχει διασύνδεση ανάμεσα σε τόσο ετερογενή προβλήματα όπως είναι η υπανάπτυξη, τα ανθρώπινα δικαιώματα και η ασφάλεια των πολιτών κατά τη διάρκεια ένοπλων συγκρούσεων (Mack 2004: 48).

Η ανθρώπινη ασφάλεια χαρακτηρίζεται για τον οικουμενισμό και τον ανθρωποκεντρισμό της και αποτελεί εκδήλωση του νέο-Καντιανού διεθνισμού και κοσμοπολιτισμού (Bajrai 2000: 52). Η προστασία των μεμονωμένων ανθρώπων τοποθετείται, ανεξαρτήτως του τόπου διαμονής τους, υπεράνω της διασφάλισης των συλλογικών ταυτοτήτων και της εδαφικής κυριαρχίας των κρατών, στα οποία ανήκουν (Soherwordi 2004: 104). Η έννοια χρησιμοποιεί

² Για παράδειγμα, η Σχολή της Κοπεγχάγης υιοθετεί το μεθοδολογικό κολεκτιβισμό του επιστημονικού ρεαλισμού και χρησιμοποιεί ως αντικείμενα αναφοράς της ασφάλειας μόνο μεγάλες συλλογικότητες (λόγου χάρι κράτη και εθνότητες) και διεθνείς αρχές (π.χ. η υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων).

³ Για μια πιο διεξοδική συζήτηση του περιεχομένου της έννοιας της ανθρώπινης ασφάλειας βλέπε Tzifakis 2008. Επίσης, για μια κριτική αποτίμηση της προσπάθειας εφαρμογής στην πράξη της ανθρώπινης ασφάλειας από τις κυβερνήσεις του Καναδά και της Ιαπωνίας βλέπε Τζιφάκης & Χουλιάρας 2007.

ως αντικείμενο αναφοράς το μεμονωμένο άτομο που γίνεται αντιληπτό ως μέλος της ανθρωπότητας, δηλαδή μιας ανυπέβλητης ανθρώπινης κοινότητας με παγκόσμιες κοινές ανησυχίες (Hayden 2004: 40, Dunne & Wheeler 2004: 10). Η ανθρώπινη ασφάλεια παράλληλα νοείται ως ένα αδιαίρετο αγαθό, αφού οι προσπάθειες εξασφάλισης ενός ατόμου ή μιας συλλογικότητας υποτίθεται ότι δεν μπορούν να επιχειρούνται εις βάρος της ασφάλειας άλλων ανθρώπων (Thomas 2001: 161).

Η ανθρώπινη ασφάλεια πρεσβεύει ένα διπλό αίτημα: αφενός, την ικανοποίηση των βασικών υλικών αναγκών – όπως είναι η διατροφή, η στέγη, η εκπαίδευση και η υγειονομική περίθαλψη – όλων των ανθρώπων και, αφετέρου, τη διασφάλιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δηλαδή, της προσωπικής αυτονομίας και της χειραφέτησης τους από κάθε μορφή καταπιεστικών δομών ισχύος. Η έννοια, επομένως, εμπεριέχει και ενισχύει το όραμα της διάχυσης της βιώσιμης ανάπτυξης και της δημοκρατίας σε κάθε σημείο του πλανήτη. Ωστόσο, η ανθρώπινη ασφάλεια δεν θα πρέπει να συγχέεται με τη νεοφιλελεύθερη θεώρηση της ατομικής ασφάλειας που αναφέρεται στο δικαίωμα στην ιδιωτική ιδιοκτησία και δραστηριότητα και τη λειτουργία των μηχανισμών της αγοράς (Thomas 2001: 161-162).

Οι οπαδοί της έννοιας υποστηρίζουν ότι η αναγωγή ενός προβλήματος σε ζήτημα ανθρώπινης ασφάλειας θα αποβεί θετική για την επίλυση του, διότι μπορεί να οδηγήσει στην καλύτερη προβολή των πτυχών του και στην πιο αποτελεσματική ενημέρωση και ευαισθητοποίηση της διεθνούς κοινότητας. Η επίκληση της ανθρώπινης ασφάλειας αναμένεται να συνεισφέρει στην ενεργοποίηση διαδικασιών επείγουσας αντιμετώπισης και τη διάθεση έκτακτων μέσων και πόρων, με αποτέλεσμα να αυξάνονται οι πιθανότητες επιτυχούς διαχείρισης ενός ζητήματος (Khong 2001: 232, McDonald 2002: 277-278). Επομένως, το έντονα κανονιστικό περιεχόμενο της έννοιας – που συνοψίζεται στην προβολή της ηθικής υποχρέωσης της διεθνούς κοινότητας να ενδιαφερθεί για την ασφάλεια κάθε ανθρώπου – υποδηλώνει ότι η ανθρώπινη ασφάλεια είναι περισσότερο μια προσπάθεια ρύθμισης και μεταβολής των παγιωμένων πρακτικών και λόγων περί της ασφάλειας (security discourses), παρά μια θεωρία με επεξηγηματικό προσανατολισμό (McDonald 2002: 278, Newman 2001: 240; Τζιφάκης 2007).

3. Η Πολιτειακή Ασφάλεια ως Σύνθεση της Εθνικής και Ανθρώπινης Ασφάλειας

Η ανθρώπινη ασφάλεια κατασκευάστηκε και αναπτύχθηκε σε αντιδιαστολή με την έννοια της εθνικής ασφάλειας και ως απάντηση στις αδυναμίες της τελευταίας, όπως αυτές αναδείχθηκαν από την ευρύτερη διευρυμένη θεώρηση της ασφάλειας. Οι οπαδοί της ανθρώπινης ασφάλειας θέτουν με βάση τα παραπάνω υπό διερεύνηση τις σχέσεις κράτους-κοινωνίας και σημειώνουν ότι η ασφάλεια του κράτους δεν είναι αυτοσκοπός αλλά μέσο για την ασφάλεια των πολιτών του (Bajrai 2000: 37). Η κρατική ασφάλεια έχει περιεχόμενο και σημασία μόνο ως παρεπόμενη έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας.

Πράγματι, στην τρέχουσα φάση των εξελίξεων, το κράτος στις δυτικού τύπου δημοκρατίες αποτελεί την 'άνωτατη' και 'τελική' πολιτική οντότητα που υποστασιοποιεί, ως ενιαίο σύνολο, την εδαφικά οργανωμένη ανθρώπινη κοινωνία. Αντιπροσωπεύει, όπως γίνεται ευρύτερα αποδεκτό, τους θεσμούς εξουσίας που ελέγχουν και ρυθμίζουν την κοινωνική οργάνωση και συμβίωση των ανθρώπων, ως ατομικά 'υποκείμενα' και κοινωνικές ομάδες, στα όρια μιας ιστορικά διαμορφωμένης εδαφικής επικράτειας. Οι θεσμοί αυτοί εξουσίας διαρθρώνουν τρεις αλληλένδετες αλλά διακριτές μορφές κρατικής οργάνωσης: την εκτελεστική, τη νομοθετική και τη δικαστική. Με τη σειρά τους, οι τρεις αυτές εκφάνσεις της εξουσίας του κράτους ελέγχονται και ρυθμίζονται από την κοινωνία διαμέσου ενός ιστορικά αναπτυγμένου κανονιστικού πλαισίου δικαίου, ο πυρήνας του οποίου, τουλάχιστον στις σύγχρονες ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες, θεμελιώνεται στις αρχές της λαϊκής κυριαρχίας, της ισονομίας, της ισότητας και της δημοκρατίας. Ουσιαστικά, η εξουσία του κράτους παράγεται και αναπαράγεται από τη δράση της ίδιας της κοινωνίας, που λαμβάνει χώρα μέσα σε μια συγκεκριμένη υλική πραγματικότητα, που στο κανονιστικό επίπεδο των ιδεών και του δικαίου

‘αντικειμενικοποιείται’, τουλάχιστον μέχρι σήμερα, από αυτές τις αρχές. Στη βάση αυτών των αρχών, εξάλλου, η εδαφικά οργανωμένη ανθρώπινη κοινωνία έχει ‘παραχωρήσει’ στην εξουσία του κράτους τρία πολιτικά και νομικά δικαιώματα, που προνομιακά και αποκλειστικά χαρακτηρίζουν το σύγχρονο κράτος:

- πρώτον, το δικαίωμα της κυριαρχίας, δηλαδή της αυτοδύναμης εξουσίας ή αυτοκυβέρνησης πάνω σε ένα συγκεκριμένο έδαφος και τον πληθυσμό του,
- δεύτερον, το δικαίωμα της νόμιμης χρήσης οργανωμένης βίας στα εσωτερικά και εξωτερικά όρια της εδαφικής επικράτειάς του, και
- τρίτον, το δικαίωμα της ιδιότητας του πρωτογενούς υποκειμένου δικαίου με πλήρη δικαιοθετική ικανότητα και αρμοδιότητα στα εσωτερικά και εξωτερικά όρια της εδαφικής επικράτειάς του. Είναι στη βάση αυτής της ικανότητας και αρμοδιότητας που η εξουσία λαμβάνει και εφαρμόζει, μέσω συγκεκριμένων μηχανισμών, αποφάσεις που ‘χαρακτηρίζουν’ και δεσμεύουν το κράτος τόσο, ειδικότερα, στην εσωτερική και τη διεθνή έννομη τάξη όσο και, γενικότερα, στην εσωτερική και τη διεθνή πολιτική.

Είναι αλήθεια ότι στη διεθνή και εσωτερική πολιτική το κράτος σήμερα θεωρείται ότι υποστασιοποιείται από την κυβέρνηση και την ευρύτερη δημόσια διοίκηση, που είναι αποκλειστικά αρμόδιοι να λαμβάνουν και να εφαρμόζουν αποφάσεις που το δεσμεύουν. Από την άποψη αυτή, το κράτος συχνά εμφανίζεται ως εντελώς διακριτή, ξεχωριστή οντότητα ή ‘αυτόνομο’ και ‘απόμακρο’, ακόμη και εχθρικό, σε σχέση με την κοινωνία. Στην πραγματικότητα, όμως, το κράτος στο δυτικό κόσμο αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της κοινωνίας, διότι αντανάκλα την εξουσία που πηγάζει και αναπαράγεται από αυτή. Εναλλακτικά, η εξουσία και η κοινωνία βρίσκονται σε μια διαλεκτική σχέση, η οποία πραγματώνεται και υποστασιοποιείται στην ‘ανώτατη’ και ‘τελική’ θεσμική, πολιτική μορφή της από το κράτος.

Επομένως, η προαγωγή της ανθρώπινης ασφάλειας δεν ταυτίζεται με κανένα αίτημα κατάλυσης ή κατάργησης του κράτους, αλλά ούτε στοχεύει στην απαξίωση της εθνικής ασφάλειας. Η τελευταία παραμένει αναντικατάστατη εκεί όπου απαιτείται η κατοχή στρατιωτικής ισχύος και η δυνατότητα χρήσης της ως έσχατο μέσο προστασίας των πολιτών (Bosold & Werthes 2005: 86). Η δυνατότητα του κράτους συνάμα να κινητοποιήσει πόρους για την αντιμετώπιση ενός προβλήματος παραμένει απαραίτητη και γι’ αυτό αποτελεί το σημαντικότερο μέσο για την προάσπιση της ασφάλειας των ανθρώπων (Hudson 2005: 165). Στο βαθμό που πολλές απειλές προς τους ανθρώπους προέρχονται από αδύναμες ή αναποτελεσματικές κρατικές δομές, η διασφάλιση της ανθρώπινης ασφάλειας συνδέεται άμεσα ακόμη και με την ενίσχυση των κρατικών θεσμών (Newman 2001: 246). Η ανθρώπινη ασφάλεια, επομένως, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αλληλένδετη με την εθνική ασφάλεια σε μια επαναπροσδιορισμένη σχέση κοινωνίας-κράτους. Όπως το έθεσε ο Keith Krause (2004: 46), η προαγωγή της ανθρώπινης ασφάλειας είναι μια προσπάθεια προτροπής των κρατών και των κυβερνητών τους να τηρήσουν τις υποχρεώσεις τους που απορρέουν από το βασικό κοινωνικό συμβόλαιο, το οποίο διέπει τη σχέση τους με τους πολίτες: πιο συγκεκριμένα, να προστατεύσουν την ασφάλεια τους. Η ανθρώπινη ασφάλεια αναγκάζει το κράτος να αναζητήσει την εσωτερική του νομιμοποίηση στον εντοπισμό της ‘κοινότητας των συμφερόντων’ που μοιράζεται με τους πολίτες του (Owen 2004: 377, Fouinat 2004: 291). Συνεπώς, καιτοι ενταγμένη στην Καντιανή κοσμοπολιτική φιλοσοφική θεώρηση, η ανθρώπινη ασφάλεια πραγματιστικά αποδέχεται το σημαντικό ρόλο του σύγχρονου κράτους.

Με αυτή ακριβώς την έννοια, η επιβίωση της κοινωνίας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την επιβίωση της εξουσίας και αντιστρόφως. Στις δυτικές κοινωνίες, η εξουσία που θα επιχειρήσει να καταδυναστεύσει μέρος ή το σύνολο της κοινωνίας, ασκώντας συστημική βία και παραβιάζοντας τις αρχές της λαϊκής κυριαρχίας, της ισοπολιτίας και της δημοκρατίας είναι καταδικασμένη να καταρρεύσει ή/και να οδηγήσει το κράτος σε εδαφική αποσύνθεση. Είναι

από αυτή την οπτική γωνία που, σε αυτές τις περιπτώσεις, η ασφάλεια της εξουσίας και η ασφάλεια της κοινωνίας δεν είναι απλώς αλληλένδετες, αλλά συνιστούν ως μια διαλεκτική ολότητα την ασφάλεια του κράτους που εδώ γίνεται αντιληπτή ως πολιτειακή ασφάλεια.⁴ Η πραγμάτωση της τελευταίας δεν δύναται, 'έξ ορισμού και 'εκ των πραγμάτων', παρά να θεμελιώνεται στην ασφάλεια του συνόλου των ανθρώπων που, ταυτόχρονα ως μεμονωμένα άτομα και ως ομάδες, συνθέτουν την κοινωνία. Η πολιτειακή ασφάλεια, κατ' επέκταση, συνίσταται από την εθνική και την ανθρώπινη ασφάλεια που δεν αποτελούν αλληλοαναιρούμενες έννοιες αλλά αλληλεξαρτώμενες, αμοιβαία ενισχυόμενες και εν πολλοίς επικαλυπτόμενες διαστάσεις της ίδιας ενιαίας πραγματικότητας. Για παράδειγμα, ενώ το φάσμα του πολέμου μπορεί – εκτός από το να θέσει σε κίνδυνο την στρατιωτική ασφάλεια του κράτους – επιπρόσθετα να υπονομεύσει τη μεσοπρόθεσμη δυνατότητα των πολιτών να ικανοποιήσουν βασικές υλικές ανάγκες τους, η αδυναμία ενός κράτους να πετύχει την ανθρώπινη ανάπτυξη, με τη σειρά της, αποτελεί ένδειξη τρωτότητας και αδυναμίας απέναντι σε εξωτερικές στρατιωτικές απειλές.⁵

Το κράτος, συνεπώς, ως υποστασιοποίηση της εδαφικά οργανωμένης κοινωνίας είναι σε ανεπτυγμένες ώριμες δημοκρατίες, πολιτικά και νομικά, ο σημαντικότερος φορέας παροχής ασφάλειας (security provider agent).⁶ Και ακριβώς διότι το κράτος έχει προνομιακά και αποκλειστικά τη νόμιμη ευθύνη και υποχρέωση (δηλαδή είναι συνεχώς υπόλογο απέναντι στην κοινωνία) να προστατεύει όχι μόνο την εξουσία αλλά και την ίδια την κοινωνία. Συνεπώς, η πολιτειακή ασφάλεια μπορεί να κατοχυρωθεί μόνο όταν πραγματώνεται η ασφάλεια τόσο της εξουσίας όσο και της κοινωνίας.

⁴ Η πολιτεία αναφέρεται τόσο στην εξουσία του κράτους όσο και την κοινωνία. Με άλλα λόγια, ο όρος υποδηλώνει τόσο 'το παραδοσιακό εξουσιαστικό φαινόμενο, όσο και το κοινωνικό φαινόμενο ως τις δύο βασικές εκφάνσεις του συνολικού φαινομένου της.

⁵ Για την έννοια της ανθρώπινης ανάπτυξης βλ. Alkire 2002; Ranis, Stewart & Ramirez 2000; Anand & Sen 2000. Για τη σχέση της ανθρώπινης ανάπτυξης με την ανθρώπινη ασφάλεια και περιπτώσιολογικές μελέτες στο Κόσσοβο και τη Βοσνία βλ. Τζιφάκης & Φακιογιάς 2006; Τζιφάκης & Τσαρδανίδης 2007.

⁶ Θα πρέπει εδώ να διευκρινιστεί ότι το κράτος (και κατ' επέκταση οι διεθνείς διακυβερνητικοί οργανισμοί) δεν είναι ο μόνος φορέας παροχής ασφάλειας στο σύγχρονο διεθνές σύστημα. Ιδιαίτερη μνεία αξίζει εξίσου να δοθεί στο ρόλο που διαδραματίζουν πολλοί μη-κρατικοί παράγοντες όπως Μη-Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ) και η διεθνική κοινωνία των πολιτών. Οργανώσεις όπως οι Γιατροί Χωρίς Σύνορα, ο Ερυθρός Σταυρός και η Oxfam βρίσκονται επιτόπια σε περιοχές κρίσης και συνεισφέρουν στην καταπολέμηση της πείνας, την παροχή επείγουσας ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και την υποστήριξη προσφύγων. Το Παρατηρητήριο Ανθρώπινων Δικαιωμάτων και η Διεθνής Αμνηστία εξάλλου παρακολουθούν από κοντά τις πρακτικές κάθε κράτους για την προστασία των ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων και προσπαθούν μέσα από περιοδικές εκθέσεις να αναδείξουν και να καταγγείλουν τις περιπτώσεις κατάφωρων παραβιάσεων. Η διαρκώς διευρυνόμενη κοινότητα των χρηστών του διαδικτύου συμβάλλει στην επανένωση οικογενειών σε περιοχές που έχουν πληγεί από συγκρούσεις (Bruderlein 2004: 361), ενώ μη-κυβερνητικές οργανώσεις έχουν συνεισφέρει ουσιαστικά στην υιοθέτηση και μορφοποίηση βασικών διεθνών συμβάσεων όπως είναι αυτές ενάντια στα βασανιστήρια, υπέρ των δικαιωμάτων των παιδιών, ενάντια στην χρήση ναρκών κατά προσωπικού και υπέρ της δημιουργίας του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου (Dunne & Wheeler 2004: 19-21).

Η δράση των παραπάνω οργανώσεων, ωστόσο, είναι επικουρική και εξαρτώμενη από την αντίστοιχη δράση παροχής ασφάλειας των κρατών. Αυτό συμβαίνει όχι μόνο επειδή τα κράτη είναι βασική πηγή χρηματοδότησης πολλών ΜΚΟ, αλλά και επειδή η δραστηριοποίηση ΜΚΟ πραγματώνεται υπό την αίρεση της αποδοχής των κυρίαρχων κρατών.

Το πρόβλημα, βέβαια, αφορά την περίπτωση, όπως συνήθως συμβαίνει στην πράξη με επαναστατικά ή αποσχιστικά κινήματα και εμφύλιους πολέμους, όπου με δεδομένο τις ενδεχόμενες διεθνείς και εσωτερικές απειλές, το κράτος αδυνατεί να συνθέσει τη 'λογική' της ασφάλειας της εξουσίας με αυτή της ασφάλειας της κοινωνίας και, έτσι, να κατοχυρώσει την πολιτειακή ασφάλεια. Η εμπειρία των 'αδύναμων', 'ανύπαρκτων' και 'διαλυμένων' κρατών, όπου η εξουσία έχει, ακόμη και βίαια, κυριαρχήσει έναντι της κοινωνίας, δείχνει ότι ακόμη και η εθνική ασφάλεια, ως επιμέρους συνιστώσα της πολιτειακής ασφάλειας, πραγματώνεται μόνο όταν 'τελικός' κριτής είναι η κοινωνία. Και αυτό με τη σειρά του επιτυγχάνεται μόνο όταν η τελευταία, στο πλαίσιο συγκεκριμένων υλικών συνθηκών, κατορθώνει, με αφετηρία και προορισμό τις αρχές της λαϊκής κυριαρχίας, της ισοπολιτείας και της δημοκρατίας, να ελέγξει και να επιβάλλει, με ειρηνικά ή βίαια μέσα, τη βούλησή της στην εξουσία, με σκοπό την 'αποκατάσταση' της νόμιμης ευθύνης και υποχρέωσης του κράτους να συνθέτει την ασφάλεια της εξουσίας με την ασφάλεια της κοινωνίας και, άρα, να πραγματώνει την πολιτειακή ασφάλεια.

Απ' αυτή την άποψη, λοιπόν, η πολιτειακή ασφάλεια αφορά την επιβίωση τόσο του κράτους όσο και όλων των πολιτών του στο εσωτερικό και διεθνές περιβάλλον. Ουσιαστικά, η πολιτειακή ασφάλεια αντανάκλα την ελευθερία του κράτους και της συνιστώσας κοινωνίας του από εσωτερικές και διεθνείς απειλές και προκλήσεις σε πέντε κύριους τομείς: το στρατιωτικό, τον πολιτικό, τον κοινωνι(α)κό (societal), τον οικονομικό και τον περιβαλλοντικό.⁷ Οι απειλές και οι προκλήσεις προσλαμβάνουν μορφή αντίστοιχη με τον τομέα στον οποίο εκδηλώνονται και αφορούν και στρέφονται, ειδικότερα:

- στο στρατιωτικό τομέα σε βάρος, πρωτίστως, της φυσικής επιβίωσης του πληθυσμού, της εδαφικής ακεραιότητας του κράτους, της εσωτερικής δημόσιας τάξης, της αμυντικής θωράκισης και του μηχανισμού της κυβέρνησης,
- στον πολιτικό τομέα σε βάρος, πρωτίστως, των ατομικών δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας των πολιτών, της κυριαρχίας, της πολιτικής σταθερότητας, της νομιμότητας του πολιτικού καθεστώτος και της ιδεολογίας του, καθώς και των δομών, των διαδικασιών και του κανονιστικού πλαισίου λειτουργίας της εξουσίας, συμπεριλαμβανομένων των αρχών της λαϊκής κυριαρχίας, της ισοπολιτείας και της δημοκρατίας,
- στον κοινωνι(α)κό τομέα σε βάρος, πρωτίστως, της ταυτότητας των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων, των συλλογικών δικαιωμάτων και της συνοχής του κοινωνικού ιστού,
- στον οικονομικό τομέα σε βάρος, πρωτίστως, της ικανοποίησης θεμελιωδών ανθρώπινων αναγκών σε τροφή, νερό, στέγη, ένδυση, υγεία και εκπαίδευση όλων των πολιτών, της ελεύθερης πρόσβασης και διαχείρισης των υλικών πόρων και της οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας, και
- στον περιβαλλοντικό τομέα σε βάρος, πρωτίστως, του οικοσυστήματος, των ανθρώπινων πόρων και των επιτευγμάτων του ανθρώπινου πολιτισμού.

Η πιο πάνω κατάταξη δεν είναι απόλυτη. Οι απειλές και οι προκλήσεις δύναται να προσλάβουν σύνθετη μορφή. Η κατασπατάληση ή αναποτελεσματική αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πόρων, για παράδειγμα, μπορεί να φθάσει σε βαθμό που να εξελιχθεί ταυτόχρονα σε περιβαλλοντική (καταστροφή της οικολογικής ισορροπίας) και οικονομική (μη βιώσιμη ανάπτυξη) απειλή. Επίσης, η πολιτική αστάθεια ή η αμφισβήτηση της νομιμότητας του πολιτικού καθεστώτος όταν προκαλείται με βίαια και στρατιωτικά μέσα είναι και πολιτική

⁷ Για την ιδέα της υποδιαίρεση της έννοιας της ασφάλειας για αναλυτικούς σκοπούς σε πέντε διακριτούς, ωστόσο αλληλοεξαρτώμενους, τομείς, βλέπε Buzan 1991; Buzan, Wæver, & de Wilde 1998.

και στρατιωτική απειλή. Είναι ειδικά σε τέτοιου είδους περιπτώσεις όπου αποκτά μεγάλη σημασία ο τρόπος με τον οποίο το κράτος αξιολογεί, προλαβαίνει και αντιμετωπίζει, μέσω συγκεκριμένων θεσμών συλλογής και επεξεργασίας πληροφοριών και διαδικασιών και μηχανισμών λήψης αποφάσεων, τις συνέπειες των απειλών και των προκλήσεων. Ο τρόπος αυτός υποστασιοποιεί τη στρατηγική πολιτειακής ασφάλειας, που αφορά τη διαχείριση, μέσα από τον κατάλληλο συνδυασμό μέσων και στόχων, των απειλών και των προκλήσεων κατά της εθνικής και της ανθρώπινης ασφάλειας. Από τη σκοπιά αυτή, επίσης, στο βαθμό που το κράτος χρησιμοποιεί όλα τα στρατιωτικά και μη στρατιωτικά μέσα που έχει στη διάθεσή του προκειμένου να επιτύχει την ελευθερία τόσο των θεσμών του όσο και των πολιτών του από απειλές και προκλήσεις και έτσι να προσπίσει τα μακροπρόθεσμα συμφέροντά του, η στρατηγική πολιτειακής ασφάλειας θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ταυτίζεται με την υψηλή στρατηγική του κράτους.

4. Συμπεράσματα

Η παρούσα εισήγηση προσχωρεί στην άποψη ότι η προστασία από εξωτερικές διακρατικές στρατιωτικές απειλές δεν αρκεί για την ερμηνεία και τον περιορισμό του αισθήματος ανασφάλειας της συντριπτικής πλειονότητας της ανθρωπότητας. Το αίτημα αυτό συμπυκνώνεται στην ιδέα της ανθρώπινης ασφάλειας που αναπτύχθηκε τα τελευταία χρόνια στα πλαίσια των Ηνωμένων Εθνών.

Η επιδίωξη της ανθρώπινης ασφάλειας ως ένα πανανθρώπινο καθολικό αγαθό δεν αναιρεί τη χρησιμότητα της εθνικής ασφάλειας που αποτελεί εγγύηση ενάντια στο ξέσπασμα διακρατικών πολέμων. Ούτε άλλωστε αμφισβητείται ο κεντρικός ρόλος του οργανωμένου κράτους για την προστασία των πολιτών του.

Η ανθρώπινη και η εθνική ασφάλεια, επομένως, αποτελούν απαντήσεις σε συγκεκριμένες διαφορετικές, όχι όμως και κατ' ανάγκη διακριτές, απειλές ενάντια στην ασφάλεια των ανθρώπων. Είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, δηλαδή οι αμοιβαία ενισχυόμενες, αλληλεξαρτώμενες και εν πολλοίς επικαλυπτόμενες συνιστώσες διαστάσεις της πολιτειακής ασφάλειας. Περικλείουν, αναπαράγουν και συνθέτουν τα αγαθά και τις αξίες της ειρήνης, της ευημερίας, της βιώσιμης ανθρώπινης ανάπτυξης και της δημοκρατίας. Τα κράτη, συνεπώς, καλούνται να αναθεωρήσουν και να αναπροσαρμόσουν τη στρατηγική ασφάλειας τους και την υψηλή στρατηγική τους προκειμένου να αντεπεξέλθουν στις προκλήσεις του σύγχρονου διεθνούς συστήματος.

Βιβλιογραφία

- Alkire, S., 2002: Dimensions of Human Development. *World Development*, 30(2), 181-205.
- Anand S. & Sen, A., 2000: Human Development and Economic Sustainability. *World Development*, 28(12), 2029-2049.
- Art J. R., 1991: A Defensible Defense. *International Security*, 15(4), 5-53.
- Axworthy, L., 2001: Human Security and Global Governance: Putting People First. *Global Governance*, 7(1).
- Bajpai, K., 2000: Human Security: Concept and Measurement. Notre Dame: University of Notre Dame, Joan B. Kroc Institute Occasional Paper, 19.
- Booth, K., 1991: Security and Emancipation. *Review of International Studies*, 17(4), 313-326.
- Bosold D. & Werthes, S., 2005: Human Security in Practice: Canadian and Japanese Experiences. *Internationale Politik und Gesellschaft*, 1, 84-101.

Bruderlein, C., 2004: *People's Security as a New Measure of Global Stability*. International Review of the Red Cross, 83(842), 353-366.

Buzan, B., 1991: *People, States & Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*. 2nd edition, Hemel Hempstead, Harvester Wheatsheaf.

Buzan, B., Wæver, O. & de Wilde, J., 1998: *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder, Lynne Rienner Publishers.

Dunne T. & Wheeler, N. J., 2004: *'We the Peoples': Contending Discourses of Security in Human Rights Theory and Practice*. International Relations, 18(1), 9-23.

Fakiolas, E., 2008: *Human and National Security: A Relation of Contradiction or Commonality?* in, Huliaras, A., Tsardanidis, C. & Tzifakis, N. (eds) *Human Security in the Balkans*, New York: Nova Publishers, forthcoming.

Fakiolas, E., 2007: *Reflecting on National Security as Human Security, Or About the Inherent Human Nature of National Security*, Paper Presented at the 4th Global Conference on War, Virtual War, and Human Security, Budapest, 2-5 May 2007.

Fakiolas, E., 2001: *Reflecting on the Relationship Between Security and Military Strategy*. Peace and Security, XXXII, 43-46

Fouinat, F., 2004: *A Comprehensive Framework for Human Security*. Conflict, Security & Development, 4(3), 289-297.

Galtung, J., 1969: *Violence, Peace and Peace Research*. Journal of Peace Research, 6(3), 167-191.

Hayden, P., 2004: *Constraining War: Human Security and the Human Right to Peace*. Human Rights Review, 6(1), 35-55.

Herz, J. H., 1950: *Idealist Internationalism and the Security Dilemma*. World Politics, 2(2), 157-180.

Hudson, H., 2005: *'Doing' Security As Though Humans Matter: A Feminist Perspective on Gender and the Politics of Human Security*. Security Dialogue, 36(2), 155-174.

Jervis, R., 1978: *Cooperation Under the Security Dilemma*. World Politics, 30(2), 167-214.

Khong, Y. F., 2001: *Human Security: A Shotgun Approach to Alleviating Human Misery?* Global Governance, 7(3), 231-236.

Krause, K., 2004: *Is Human Security 'More than Just a Good Idea?', Promoting Security: But How and For Whom?* Contributions to BICC's Ten-year Anniversary Conference. Bonn, Bonn International Center for Conversion, BICC Brief 30, 43-46.

Mack, A., 2004: *The Concept of Human Security, Promoting Security: But How and For Whom?* Contributions to BICC's Ten-year Anniversary Conference. Bonn, Bonn International Center for Conversion, BICC Brief 30, 47-50.

McDonald, M., 2002: *Human Security and the Construction of Security*. Global Society, 16(3), 277-295.

Newman, E., 2001: *Human Security and Constructivism*. International Studies Perspectives, 2(3), 239-251.

Owen, T., 2004: *Human Security – Conflict, Critique and Consensus: Colloquium Remarks and a Proposal for a Threshold-Based Definition*. Security Dialogue, 35(3), 373-387.

Posen, B., 1993: The Security Dilemma and Ethnic Conflict. *Survival*, 35(1), 27-47.

Ranis, G. Stewart, F. & Ramirez, A., 2000: Economic Growth and Human Development. *World Development*, 28(2), 197-219.

Rothschild, E., 1995: What is Security? *Dædalus*, 124(3), 53-98.

Snyder, G. H., 1984: The Security Dilemma in Alliance Politics. *World Politics*, 36(4), 461-495.

Soherwordi, H. S., 2004: Human Security in South Asian Paradigm. *Managerial Law*, 46(6), 103-115.

Suhrke, A., 1999: Human Security and the Interests of States. *Security Dialogue*, 30(3), 265-276.

Tzifakis, N., 2008: Problematizing Human Security: A General/Contextual Conceptual Approach, in: Huliaras, A., Tsardanidis, C. & Tzifakis, N. (eds) *Human Security in the Balkans*, New York: Nova Publishers, forthcoming.

Τζιφάκης, Ν., 2004: Η Κατασκευή της Ασφάλειας στις Διεθνείς Σχέσεις. *Αγορά Χωρίς Σύνορα*, 10(2), 91-104.

Τζιφάκης, Ν., 2007: Η Ανθρώπινη Ασφάλεια ως Λόγος, Θεωρία και Πολιτική Πρακτική. *Τετράδια Πολιτικής Επιστήμης*, 5, υπό δημοσίευση.

Τζιφάκης, Ν. & Τσαρδανίδης, Χ., 2007: Η Ανασυγκρότηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και η Διεθνής Κοινότητα: Από την Ανθρώπινη Ασφάλεια στην Ανθρώπινη Ανάπτυξη;., στο Τζιφάκης, Ν. και Χουλιάρης, Α. (επιμ.) *Η Διεθνής Αναπτυξιακή Βοήθεια στα Βαλκάνια: Οι Αντιφάσεις της Γενναιοδωρίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 255-291.

Τζιφάκης, Ν. & Φακιολάς, Τ. Ε., 2006: Κυριαρχία, Ανθρώπινη Ασφάλεια και Ανθρώπινη Ανάπτυξη: Μια Εναλλακτική Προβληματική για τη Διευθέτηση του Τελικού Καθεστώτος του Κοσόβου. *Αγορά Χωρίς Σύνορα*, 12(1), 3-25.

Τζιφάκης, Ν. & Χουλιάρης, Α., 2007 : Η Ανθρώπινη Ασφάλεια στην Πράξη: Οι πολιτικές της Ιαπωνίας και του Καναδά στα Βαλκάνια. Αθήνα, Ελληνικό Κέντρο Ευρωπαϊκών Μελετών (ΕΚΕΜ), *Κείμενο Εργασίας* 8.

Thomas, C., 2001: 'Global Governance, Development and Human Security: Exploring the Links. *Third World Quarterly*, 22(2), 159-175.

Tickner, J. A., 1992: *Gender in International Relations: Feminist Perspectives on Achieving Global Security*. New York, Columbia University Press.

Τσάτσος, Θ. Δ., 1985: *Συνταγματικό Δίκαιο. Θεωρητικό Θεμέλιο, Τόμος Α'.* Αθήνα, Αντ. Ν. Σάκκουλας.

United Nations Development Programme (UNDP), 1994: *Human Development Report 1994*. New York, Oxford University Press.

Walt M. S., 1991: The Renaissance of Security Studies. *International Studies Quarterly*, 35(2), 211-239.